

DE GOUDEN EEUW VAN DE ELZEVIER

HET EERSTE INTERNATIONALE NEDERLANDSE UITGEVERSHUIS

Hij was boekbinder, Louis Helsevire, en werd 450 jaar geleden in 1547 in Leuven geboren. Als Lodewijk Elzevier kwam hij in 1580 naar Leiden, begon een boekwinkel en werd de stamvader van een dynastie. Van meesterdrukkers en boekverkopers.

Als een 17de eeuws beeldverhaal: een geïllustreerde bijbel van de Elzeviers uit 1663

JAN PAUL BRESSER

Op het vrolijke schilderij *De promotie* van Hendrick van der Burgh uit 1650 wordt een staande receptie gehouden, in de open lucht. Professoren, studenten en familie feliciteren de promovendus en bespreken de dissertatie die – nog bijna nat van de drukinkt – van de pers is gerold. Ze drommen samen voor de poort van de Leidse universiteit anno 1650. Links staat het academiegebouw en rechts de boekwinkel annex drukkerij van de Elzeviers. Buiten hangen de borden met de laatste uitgaven. De top-tien van die jaren. De zeeslagen van Michiel de Ruyter zijn net in druk verschenen en de toneelstukken van Molière, naast werken van Vergilius en Descartes en van Grotius, beter bekend als Hugo de Groot. In de winkel is van alles te koop, veelal in het Latijn en het Frans. Favoriet zijn de reeksen klassieke teksten en landbeschrijvingen, de

zogenaamde republieken, kleine handzame boekjes, de pockets van de zeventiende eeuw. De Elzevierwinkel is de academische boekhandel van de stad, wijd en zijd bekend in de gloriejaren van de Gouden Eeuw.

Het is niet ondenkbaar dat Bonaventura Elzevier zich op het schilderij in het gezelschap van de geleerde heren bevindt. Hij is dan 67 jaar en samen met zijn neef Abraham Elzevier eigenaar van het boekenbedrijf. Hij zal zeker de promovendus gefeliciteerd hebben en niet hebben nagelaten het gezelschap de eerste edities van zijn nieuwste uitgaven te laten zien. Een nieuw republiekje over het verre China bijvoorbeeld of een herdruk van de *Metamorfoses* van Ovidius. Hij was niet alleen de officiële universiteitsdrukker, hij was niet alleen de internationaal vermaarde uitgever en boek-

verkoper, hij was ook en vooral koopman.

Bonaventura Elzevier was de zesde zoon van Lodewijk Elzevier, de stamvader van een familie van drukkers en boekverkopers. Het was het eerste grote uitgevershuis van Nederland, dat van 1580 tot 1712 onafgebroken boeken produceerde van vader op zoon op kleinzoon op achterkleinzoon. Ze behoorden tot de meest gerenommeerde boekverkopers van Europa. Ze maakten geschiedenis, niet alleen met de internationale verspreiding van kennis en ideeën via het gedrukte woord, maar ook met een fonds van handzame boekjes op zakformaat, stevig in de band, met een mooie en duidelijke belettering en een bijzondere opmaak. Klein en leesbaar en relatief goedkoop. De oplagen waren hoog, ze werden herdrukt en tot op de dag van vandaag zijn verzamelaars nog steeds op zoek naar deze unieke elzeviers.

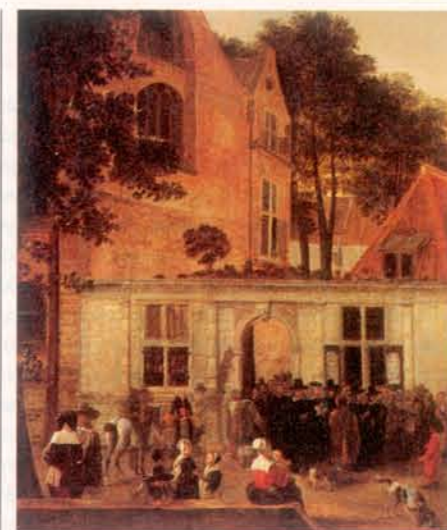
De vergelijking is niet uit de lucht gegrepen: in het perspectief van de tijd was het uitgevershuis Elzevier in de Gouden Eeuw voor de wereld van toen van dezelfde importantie als Elsevier Wolters Kluwer dat nu is als wereldwijde wetenschappelijke uitgeverij. Het enige verschil is de z in plaats van de s in de naam. Daarover was vier eeuwen terug binnen de familie overigens al verschil van mening. De een schreef zijn naam met een z, de ander met een s. We houden het voor dit verhaal op Elzevier, zo heette Louis tenslotte, de boekbinder die uit Leuven kwam om als Lodewijk in Leiden omstreeks 1580 een boekhandel te beginnen.

RECONSTRUCTIE

Hij is van 1547 en dat is precies 450 jaar geleden. Een mooie gelegenheid om terug te gaan naar het Leiden van toen, aan het eind van de zestiende eeuw, voor een reconstructie van de Elzevier-dynastie. Onmisbaar daarbij is de biografie *Les Elzeviers, Histoire et annales typographiques* van Alphonse Willems, uit 1880. Het boek geldt nog steeds als het standaardwerk over de Elzeviers en verscheen zo ongeveer tegelijk met terugkeer in Amsterdam – na 170 jaar – van de naam Elzevier, van een nieuw uitgevershuis dat tot op de dag van vandaag bestaat. De biografie geeft niet alleen een chronologisch beeld van de familiegeschiedenis, maar plaatst de werkzame levens tegen de maatschappelijke en culturele achtergrond van de eigen tijd. Het boek blijft tevens waardevol, omdat Willems als bijlage de zo goed als volledige catalogus van de verschenen Elzeviers heeft gemaakt. En dat moeten er in totaal zo'n 1600 zijn geweest.

De allereersten zijn gemaakt door Lodewijk. In Leiden, in de jaren tachtig van de zestiende eeuw. Hij was van oorsprong katholiek en zoon van een drukker die Hans de Louvain werd genoemd, Hans van Leuven. Daar kwam hij vandaan, daar leerde hij het vak van boekbinder en vandaar reisde hij naar Antwerpen om bij de beroemde meesterdrukker Christoffel Plantijn werk te vinden. Louis de Louvain was daar zijn roepnaam, net als die van zijn vader, maar hij heette Elzevier, Louis in Antwerpen, later Lodewijk in Leiden.

Paul Hoftijzer, historicus en hoogleraar in de geschiedenis van het boek in Leiden, schrijft aan een uitgave over de Leidse boekhandel

De promotie van Hendrick van der Burgh (1650)

in de zeventiende eeuw. Hij is vanzelfsprekend bekend met de Elzeviers en vertelt dat de naam van Lodewijk van origine *Helsevire* was. 'Er wordt beweerd dat het van hellevuur is afgeleid, maar aannemelijker is elzevuur, brandend hout van de el.' Louis werd protestant, en ontvluchtte zoals veel van zijn nieuwe geloofsgenoten het

beth, en twee zoons, Bonaventura (die we al hebben ontmoet) en Adriaan.

Daar aan het Rapenburg op de hoek van de Klompsteeg is Lodewijk Elzevier zijn eigen boekhandel begonnen. Eerst in combinatie met werk als boekbinder aan de universiteit. Later in samenwerking met Christoffel Plantijn, die ook vanuit Antwerpen naar Leiden was gekomen en ten slotte geheel zelfstandig.

Lodewijk Elzevier was niet de enige boekverkoper in Leiden. Volgens Hoftijzer waren er bij het glore van de Gouden Eeuw in Leiden welgeteld 44 drukkers en boekverkopers en hun aantal zou in de tijd van de zoon Bonaventura tot meer dan zestig oplopen. 'Je moet je daarbij geen Scheltema of Atheneum voorstellen. Het waren in het algemeen kleine winkels met een drukkerij in het achterhuis. Maar het was voor die tijd natuurlijk een verbluffend grote concentratie.'

VINDINGRIJK

Lodewijk Elzevier vestigde zich daartussen en maakte snel naam. Hij was bedreven en vindingrijk in zijn vak en hij ontwikkelde een voor die tijd modern boekenbedrijf. Hij was een van de eerste handelsreizigers in boeken, meestal

Een van de fraaiste boeken uit het Elzevierfonds: over de schermkunst met 46 gravures

katholieke bewind van Antwerpen om in Leiden zijn geluk te zoeken. Hij was inmiddels getrouwd met Mayke Duverdyn en vestigde zich in 1581 met vijf zoons aan het Rapenburg. Ze heten Matthijs, Lodewijk, Gilles, Joost en Arnout. Er zullen later nog twee dochters komen, Marie en Elisa-

samen met zijn vrouw Mayke en koffers vol nieuwe boeken. Twee keer per jaar was hij in Frankfurt, sinds het einde van de vijftiende eeuw Europees boekencentrum, de voorloper dus van de huidige *Buchmesse*. Hij legde een netwerk aan van uitgevers, klanten en schrijvers. Daarnaast bleef hij boekbinder van de universiteit en later de officiële pedel.

Het was een handige dubbel-functie, want op de universiteit lag immers het centrum van zijn werk. Daar kwamen uit alle delen van Europa jonge mensen studeren. Tussen 1580 en pakweg 1715 waren er bijna drieduizend studenten. Veertig procent kwam van buiten de Noordelijke Nederlanden. Uit Duitsland, Polen, Frankrijk, Engeland, Zweden, Zwitserland en Italië. En zelfs uit Noord-Afrika, Perzië en het Turkse keizerrijk. Paul Hoftijzer: 'Ze hadden allemaal studieboeken nodig, ze moesten hun klassieken kennen, in het Latijn of het Frans, toentertijd de leestalen. En ze moesten hun scripties en proefschriften laten drukken. De Elzeviers maakten boeken in twaalf talen, tot en met het Arabisch.'

Het was toen in Leiden een gat in de markt en Lodewijk Elzevier sprong er in. Intussen voedde hij samen met Mayke, zijn vrouw en compagnon in de winkel, zijn zeven zoons op in het boekenvak. Zo legde hij de basis van de dynastie en van het succesverhaal. In 1616 – een jaar voor zijn dood – had hij de grootste boekhandel annex

Een pocket van Elzevier, uit de reeks onder aan de pagina's

drukkerij van Leiden opgebouwd. Bijna zeventig was hij en nog iedere dag actief. Vijf zoons waren nog in leven en allemaal zaten ze in het boekenvak. De oudste, Matthijs, en de jongste, Bonaventura, werkten in de boekhandel in Leiden. De tweede zoon Lodewijk was samen met zijn broer Gilles een eigen winkel in Den Haag begonnen en Joost was gestart in Utrecht.

Een kroon op het werk van Lodewijk de Eerste moet de benoeming zijn geweest van zijn oudste kleinzoon Isaac (van Matthijs) tot

DE WIJZE MAN EN DE OLM

Het is een intrigerende geschiedenis van de oude man en de boom, die we tot op de dag van vandaag kennen van het beeldmerk, het logo van Elsevier: Non solus – Niet alleen. Lucy Schlüter, kunsthistorica en Pierre Vinken, voormalig topman van Elsevier, hebben bronnenonderzoek gedaan naar de herkomst van de imprint. Het beeldmerk werd in 1620 voor het eerst gebruikt door Isaac Elzevier, de kleinzoon van stamhouder Lodewijk Elzevier. Hij was de eerste drukker van de Leidse universiteit en zijn handelsmerk paste in de traditie van drukkers en boekverkopers in de zestiende en zeventiende eeuw. De boom is een olm – ook: iep – in bloei, met een rank van

druiven om haar stam. De oude man die een tros plukt is waarschijnlijk een oude wijze man, een geleerde, een filosoof. Het zijn elementen uit de klassieke en christelijke geschiedenis, vol symboliek. Veel drukkers en uitgeverij uit die tijd gebruikten ze voor hun emblem: de heilige boom, de boom des levens, de boom der wijsheid. Symbolen van vruchtbaarheid en van samenwerking Isaac Elzevier heeft zich bij het maken van zijn merkteken laten inspireren door het logo van een beroemd uitgevershuis van de zestiende eeuw in Parijs: De Estiennes. Daarop staat een oude man bij een olijfbom en wijst naar de wapenspreuk: Noli altum sapere – Wees niet hoogmoedig. Het embleem

van de Elzeviers is gebruikt tot 1712. Toen in 1880 het huidige Elsevier-uitgeverhuis werd opgericht, werd met de familienaam het beeldmerk geadopteerd. Het wordt nog steeds in alle uitgaven van de wetenschappelijke uitgeverij gebruikt, nu zo'n driehonderdduizend keer per dag.

de officiële universiteitsdrukker. Daarmee had de familie het centrum van kennis en wetenschap in handen. De zaak was rond: drukker, binder, uitgever, verkoper aan het begin van de Gouden Eeuw. Lodewijk Elzevier stierf begin februari 1617. Hij werd op 3 februari in de Pieterskerk begraven, naast zijn vrouw Mayke.

Sinds die winterdag in 1617 hebben de

Elzeviers nog bijna een eeuw, tot 1712, boeken gemaakt en verkocht. Na Lodewijk zijn dat om precies te zijn veertien zoons, kleinzoons en achterkleinzoons geweest. Ze bouwden het uitgevershuis uit, begonnen ook nog een bedrijf in Amsterdam en hebben halverwege de Gouden Eeuw faam in heel Europa. Volgens Paul Hoftijzer danken ze hun roem in de eerste plaats vanwege de zorg en aandacht waarmee ze hun boeken drukten en uitgaven: 'Zij waren meesters in hun vak. Ze introduceerden een nieuwe typografie met

Een proef van de Elzevier-letters

versieringen en illustraties en unieke titelbladen. Ze hadden hun eigen letters, meestal in romein en cursief, met korte stokken en staarten, zodat er veel op een pagina kon, en de tekst toch uitermate leesbaar bleef. Ze gebruikten het beste papier, waren meesterbinders en daarom zitten de boeken nu nog steeds goed in elkaar. Ze hebben het als geen ander

volgehouden. Er zijn series kleine boeken van 65 afleveringen in totaal. Ze werden jaar in jaar uit gemaakt en bij populariteit herdrukt. En ze gingen jaren mee. Ik heb er nog een paar thuis. Ze zijn niet versleten en niet vergeeld. De Elzeviers kwamen in het boekenvak aan de top, omdat ze ongelooflijk actief waren en vernieuwend. Ze waren commercieel voor hun tijd. Ze wisten wat hun lezers wilden. Op de universiteit, in hogere kringen, onder studenten, maar ook bij de slager en de brouwer thuis. Ook daar werd – in het Nederlands – gelezen, niet veel, maar toch, de pockets van die tijd met reisverhalen waren favoriet. En de bijbel was onmisbaar.'

KLASSIEKEN

In de loop van de zeventiende eeuw worden de Elzeviers in Leiden, Amsterdam, Utrecht en Den Haag de belangrijkste uitgeverij van de grote wetenschappers, denkers en schrijvers van de klassieken en van hun eigen tijd. Latijn en Frans zijn de voertaal, in het Nederlands wordt op dit gebied nauwelijks iets uitgegeven. Ze zijn allemaal terug te vinden. Noem maar op: Constantijn Huygens en Hermanus Boerhaave, Hugo de Groot, Heinsius, en Erasmus. *I Principe* van Machiavelli naast *Imitatio Christi* van Thomas a Kempis. Cicero, Caesar en Horatius. *Utopia* van Thomas More, de voorspellingen van Nostradamus en het medische onderzoek van Nicolaas Tulp (van Rembrandts Anatomische les). En de bijbel natuurlijk, toen in ieder huisgezin.

Ze heetten altijd weer Lodewijk en Bonaventura en Abraham. Drie generaties lang beheersen ze in Europa het boekenvak als de Hollandse kooplieden de internationale handel. Tot Abraham de Vierde, de laatste Elzevier in het boekenbedrijf. Hij was advocaat aan het Hof van Holland in Den Haag, doctor in de rechten aan de universiteit van Leiden en later ook schepen van dezelfde stad. Dat was zijn aanzien, niet het boekenvak. Toen hij in 1681 – een eeuw nadat zijn overgrootvader de zaak begonnen was – het bedrijf van zijn moeder overnam, was dat niet met hart en ziel. Hij liet zoals dat heet de zaak de jaren daarna een

ONDERZOEK NAAR ELZEVIER

De herdenking van de 450ste geboortedag van Lodewijk Elzevier is de aanleiding voor de Nederlandse Boekhistorische Vereniging om een congres op touw te zetten over de geschiedenis van de Nederlandse uitgeverijdynastie. De organisatie is in nauwe samenwerking met de letterenfaculteiten van Leiden en Nijmegen. Op 20, 21 en 22 november komt in Leiden en Den Haag een aantal

specifieke thema's aan de orde. Met als centrale vraag de betekenis van de Elzeviers voor de nationale en vooral internationale uitwisseling van kennis en ideeën via het gedrukte woord tijdens de zeventiende eeuw. Voor meer informatie kan men terecht bij het secretariaat van de NBV, dr B.P.M. Dongelmans, Stevinweg 14, 2405 CP, Alphen aan de Rijn, 0712-494835/071-5272109.

beetje versloffen. De publicaties liepen terug, de boeken zagen er minder goed uit en Abraham verhoogde de prijzen. Hoogleraren en studenten weken uit naar Utrecht, omdat de boeken daar beter en goedkoper waren. En er gaan klaagverhalen dat er in 1710 kippen en honden scharrelden in en rond de Elzevierdrukkerij naast de universiteit van Leiden, dat

Het Elzevierkastje van Baron van Westreenen

er altijd herrie was en de zaak was vervuild.

In ieder geval is zeker dat met de dood van Abraham op 13 juli 1712 de Elzevier-dynastie ophoudt te bestaan. De drukkerij wordt verkocht, de boekwinkel wordt opgedoekt en al die bakken en laden met prachtige letters en ornamenten en beeldmerken worden van de hand gedaan, evenals de persen, waarop zoveel boeken zijn gedrukt. Abraham had nog

een broer, maar die is vice-admiraal is geworden en heeft op zee zijn roem geogst. Er zijn later schilders met die naam geweest en brouwers en hoge ambtenaren en tot en met de dag van vandaag bestaat de naam (en faam), van actrice Ingeborg Elzevier bijvoorbeeld. Maar voor zover bekend zijn er nooit meer drukkers en uitgeverij geweest in de familie.

De boeken zelf hebben na 1712 de geschiedenis van de Elzeviers voortgezet. Tot op de dag van vandaag. Al in de zeventiende eeuw begon een verzameldrift die eigenlijk nooit meer is opgehouden. Volgens Paul Hoftijzer zijn ze tijdens hun leven al een mythe. 'Het is ongelooflijk. Mensen gaan in de Gouden Eeuw al boeken van de Elzeviers verzamelen. Adellijke collectioneers zijn er dol op en willen alles hebben. Juist de kleine boekjes.' Dat blijft zo in de achttiende eeuw en volgens Jos van Heel, conservator van het Museum van het Boek in Den Haag, wordt het verzamelen van *elzeviriana* in de negentiende eeuw een rage.

Het museum Meermanno Westreenianum draagt de naam van een van die verzamelaars – baron Willem Hendrick van Westreenen. Hij was uit een vermogende familie, begon als jongen boeken te verzamelen en deed dat tot zijn dood in 1848. Hij was de ware elzeviriaan. Hij probeerde de meest zeldzame Elzevier-edities te pakken te krijgen, met een goede letter, met zo groot mogelijke marges en met, als het even kon, een fraaie band. Hoe breder de marges, hoe begerenswaardiger het exemplaar. Hij had altijd zijn *elzevirometer* op zak, want een verschil van enkele millimeters in de bladspiegel maakte veel uit. Willem van Westreenen schonk zijn huis aan de Haagse Prinsessegracht, compleet met zijn boekverzameling, aan de staat. Twintigduizend boeken in totaal. Hij had ze allemaal in een handgeschreven catalogus genoteerd, met een aparte lijst van zijn Elzeviers. Hij had er 417, om precies te zijn. Ze waren zijn favorieten. Ze staan nog steeds mooi en stevig bij elkaar in een kast op de eerste etage van het museum. Een monument voor Lodewijk Elzevier en zijn zonen, kleinzonen en achterkleinzonen. ■

